

2
K-86

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

SH.R. KUBATOV

JAHON DINLARIDA
«MEN» KONSEPSIYALARI

2
K-86

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYA VAZIRLIGI**

**MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI
O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI**

SH.R.KUBATOV

**JAHON DINLARIDA
«MEN» KONSEPSIYALARI**

MONOGRAFIYA

**Toshkent
"Ma'rifat"
2024**

UO‘K: 2-1(100)

KBK: 86.2

K 86

Kubatov Sh.R. Jahon dinlarida «Men» konsepsiyalari. Monografiya. –
T.: «Ma’rifat», 2024. 152 bet.

Monografiyada jahon dinlarida ilgari suriladigan “men” konsepsiyalarining ijtimoiy-falsafiy va antropologik jihatlari tadqiq etilgan bo‘lib, unda jamiyat-din-shaxs tizimi shakllanishining sotsiogenezi ochib berilib, triada o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlik asoslangan. Shuningdek, buddaviylik, nasroniylik va islom dinidagi “men” konsepsiyalarining falsafiy va antropologik jihatlari, shuningdek ijtimoiy-falsafiy mohiyati tahlil qilinib, Yangi O‘zbekistonda kreativ “men”ni shakllantirishda diniy “men”ni ijtimoiy “men” tomon yo‘naltirishning ratsional va irratsional mexanizmlari umumlashtirilgan hamda ushbu mexanizmlardan samarali foydalanish masalalari muhokama etilgan.

Monografiya ushbu soha mutaxassislari va tadqiqotchilarga mo‘ljallangan.

UO‘K: 2-1(100)

KBK: 86.2

K 86

Mas’ul muharrir:

S.S.Agzamxodjayeva – falsafa fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

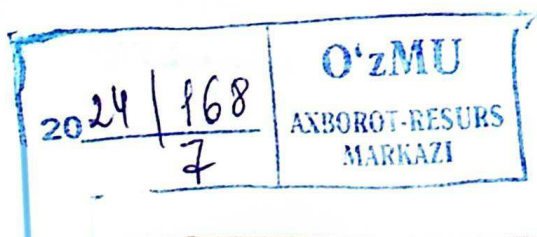
B.To‘ychiyev – falsafa fanlari doktori, professor

Sh.O.Madayeva – falsafa fanlari doktori, professor

M.Qirg‘izboyev – siyosatshunoslik fanlari doktori, professor

ISBN: 978-9910-665-20-2

© “Ma’rifat” nashriyoti, Toshkent, 2024y.

MUNDARIJA

Kirish.....	4
Glossariy.....	7
I BOB. Jamiyat-din-shaxs munosabatlari va ularning ijtimoiy-falsafiy mohiyati.....	18
1.1. Jamiyat va shaxs munosabatlarining sotsiogenezi.....	19
1.2. Din va shaxs fenomeni: teofalsafiy qarashlarning ssientik tahlili....	30
1.3. Jamiyat-din-shaxs triadasi va unda «men»larning antropologik oʻrni..	41
Birinchi bobga oid xulosa.....	53
II BOB. Jahon dinlarida «men» konsepsiyalari va ularning ijtimoiy-falsafiy tahlili.....	55
2.1. Diniy shaxs va unda «men» tasavvurlarining shakllanish jarayonlari	56
2.2. Buddaviylikda teofalsafiy qarashlar va axloqiy yetuk «men» konsepsiyasi.....	68
2.3. Nasroniylik dini va falsafasida «men»ga oid antropotsentrik gʻoyalar	78
Ikkinchi bobga oid xulosa.....	85
III BOB. Yangi Oʻzbekistonda «kreativ men»ni shakllan-tirishning antroposentrik va teotsentrik masalalari.....	87
3.1. Qurʼoni Karim antropologiyasi va unda inson muammosi.....	88
3.2. Islom dini va falsafasida komil inson konsepsiyasi.....	100
3.3. Yangi Oʻzbekistonda Uchinchi Renessans gʻoyasi va «kreativ men» ni shakllantirish: tajriba, muammo va yechimlar.....	110
Uchinchi bobga oid xulosa.....	126
Xulosa.....	127
Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati.....	131
Asarlaridan keng foydalanilgan olimlar roʻyxati.....	140

KIRISH

Dunyoda ro'y berayotgan global o'zgarishlar, avvalo, inson omili, uning ongi, tafakkuri va ijtimoiy borliqqa munosabatlari bilan bevosita bog'liqdir. Bugungi kunda dunyo umuminsoniy birlik, bir-biriga yaqinlashish, integratsiya va etnomadaniy negizlardagi yaxlitlikni anglash va shu omillar asosida global ittifoqni shakllantirish tomon bormoqda. Umuminsoniy birlik, global ittifoq xalqlar tasavvurini, etnomadaniyatlarini va insonga, uning «men»iga bo'lgan qarashlarini taraqqiyotning yangi talablari, paradigmalari nuqtayi nazaridan qayta baholashga da'vat etmoqda. Tafakkurning azaliy jumbog'i bo'lgan inson «men»ini anglash yanada keskin kun tartibiga qo'yilmoqda.

Jahonda insonning ma'naviy olamini, ratsional va irratsional munosabatlari kesimida «men» fenomenini, jahon dinlarining ijtimoiy hayotdagi va taraqqiyotdagi o'rnini, ilmiy va diniy bilimlar uyg'unligini, ana'anaviylik va novatorlikning ongdagi in'ikosini o'rganish borasida rivojlangan davlatlardagi tadqiqot markazlari keng izlanishlar amalga oshirilmoqda. Bu o'rinda Garvard universiteti (AQSH), Oksford universiteti (Buyuk Britaniya), Frayburgdagi islomshunoslik markazi (Germaniya), Soronto etnografiya va diniy tadqiqotlar muzeyi (Kanada), Turkiya diniy fondi Islom tadqiqotlari markazi, Rossiya FA qoshidagi etnografiya muzeyi, O'zbekiston Milliy universitetining Ijtimoiy fanlar fakultetini keltirish mumkin.

O'zbekistonda inson omilidan, uning kreativ ongi va tafakkuridan, ma'naviy olamini go'zal, oliyjanob qiladigan psixologik, pedagogik va boshqa ijtimoiy omillardan keng foydalanish, shu asosda Uchinchi Renessans poydevorini qurishga qaratilgan tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatimizda tobora ommalashayotgan «Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari» degan shior Taraqqiyot strategiyasi va Uchinchi Renessans poydevorini barpo etishning asosiy g'oyasi hisoblanadi. Bu g'oya inson qadrini ulug'lash, unda kreativ faollikni, ijodkor va faol «men»ni shakllantirish, o'zbek xalqining ijtimoiy tarixiy va ma'naviy merosidan foydalanish orqali yangi avlodda «men forobiylar, beruniylar, ibn sinolar va al-xorazmiylar avlodidanman» degan milliy g'ururni tarbiyalashni nazarda tutadi.

Din bilan bog'liq falsafiy, ilmiy-ma'rifiy, ma'naviy-tarbiyaviy va

antropologik masalalar mudom faylasuflarni qiziqtirib kelgan. Qadimgi va Antik davr faylasuflari Konfutsiy, Lao Szi, Budda, Shankaracharya, Suqrot, Platon, Aristotel ning asarlari va merosida muammoga oid ko'plab fikrlarni uchratish mumkin. Ularning inson ongi, tafakkuri, dinga munosabati, o'z «men»ini anglashi borasida bildirgan fikrlari biz uchun ilmiy metodologik ahamiyatga ega.

Shuningdek, muammoning ayrim falsafiy antropologik jihatlarini Abu Nasr Forobiy, Beruniy, Yusuf Xos Hojib, Ibn Sino, Ibn Rushd, Imom G'azzoliy, Rumi, Yusuf Hamadoniy, Yassaviy, Alisher Navoiy, Maxtumdul, Berdaq kabi mutafakkirlarimiz asarlarida tilga olinadi.

Islom tarixi va ma'naviy qadriyatlarini Ad-Damirdashi, Ahmad Shalabi, Al-Mallavani kabi musulmon olamidagi ko'plab tadqiqotchilar tadqiq etishgan. Ushu asarlarda din va shaxs muammolariga oid bildirilgan fikrlar hana o'zining ijtimoiy, ilmiy-ma'rifiy ahamiyatini yo'qotmagan.

Yangi davrdan keyin falsafa va ilm-fan tarixida ma'lum bir iz qoldirgan deyarli barcha tafakkur egalari dinning falsafiy-antropologik va ijtimoiy masalalari haqida fikr bildirishni, asar yozishni o'zining burchi bilgan. Bu borada F.Bekon, R.Dekart, B.Spinoza, L.Feyerbax, I.Kant, Hegel, D.Didro, F.Nitsche, M.Veber, K.Levi-Stross, E.Taylor, M.Buber, E.Fromm, N.Berdyayev, V.Rozanov, N.Losskiy, O.O.Rozenberg kabi faylasuf va olimlarning asarlarini, ilmiy ishlarini keltirish mumkin. Mazkur asarlarning tadqiqot va qiziqish doiralari, muhokama mavzulari juda rang-barang, ularning ba'zilarida dinga salbiy munosabatlar, «men» konsepsiyasini ateistik qarashlardan keltirib chiqarish ham uchraydi. Bu ulardagi yondashuvlarning ilmiy metodologik va gnoseologik qimmatini rad etmaydi.

Keyingi yillarda o'zbek falsafasida ham din fenomeni, uning shaxs ma'naviy-axloqiy shakllanishidagi o'rni va ahamiyati masalalarini tadqiq etishga bo'lgan qiziqish oshgani kuzatiladi. Buni, avvalo, sovetlar davridagi ateistik qarashlarni zo'rlab singdirilgani, natijada o'zbek xalqining diniy ma'rifiy tajribasi, ma'naviy merosiga nigilistcha yondashuv qaror toptirilgani, mustaqillik yillarida ushbu merosni qayta tiklash imkonini tug'ilgani bilan bog'lash mumkin. Bu borada akademiklar J.Bozorboyev, M.Xayrullayev, professorlar A.Abdusamedov, M.Abdullayev, N.Komilov, R.Shodiyev, I.Xo'jamurodov, T.Tashlanov, N.Musayeva, dots.ntlar

A.Zohidiy, G.Yunusova, falsafa doktorlari D.Djurnaniyazova, M.Majitov, Y.Yakubov kabi tadqiqotchilarning ilmiy ishlarini eslash o'rinlidir.

Jumladan, o'zbek tasavvufshunoslik maktabining asoschisi N.Komilov o'z ilmiy tadqiqotlarida tasavvufning musulmon Sharqi mamlakatlari ijtimoiy va ma'naviy hayotiga chuqur kirib borgani, fan, madaniyat va adabiyot rivojiga katta ijobiy ta'sir ko'rsatganini alohida qayd etib o'tgan. Olimning fikricha, XI asrdan boshlab Sharqning deyarli barcha nufuzli shoir va yozuvchilari, mutafakkir va olimlari tasavvufdan oziqlanib, uning insonparvarlik va haqsevarlik g'oyalari ruhlanganlar.

Diniy ma'rifiy yo'nalishda Shayx Muhammadi Sadiq Muhammad Yusuf, Usmonxon Alimov va Nuriddin Xoliqnazarovning asarlari muhim ahamiyatga ega. Ular asosan dinning ijtimoiy-ma'naviy hayotga, shaxsning komillikni izlash jarayonlariga ta'siri muammolarini tadqiq etishadi. Ularda qo'llanilgan ilmiy tadqiqot usullari, chiqarilgan ilmiy-nazariy, falsafiy xulosalar va berilgan tavsiyalar biz uchun ham muhimdir.

GLOSSARIY

Aksioma (yun. ἀξίωμα - «bayonot, pozitsiya») yoki postulat (lot. postulatium - talab qilinadi) – nazariyaning boshlang'ich pozitsiyasi, bu nazariya doirasida isbot talab qilmasdan to'g'ri deb qabul qilingan va teoremlarni isbotlashda foydalaniladi.

Animizm (lot. anima, animus - mos ravishda «jon» va «ruh» dan) – ruh va ruhlarning mavjudligiga ishonish, butun tabiatning jonlanishiga ishonish. Animistik tasvirlar deyarli barcha dinlarda mavjud.

Antipodlar (yun. ἀντίπους - ko'plik ἀντίποδες - qarama-qarshi) – qarama-qarshi juftliklar.

Antropologiya (yun. ἄνθρωπος - odam va λόγος - fan) – insonni, uning kelib chiqishini, rivojlanishini, tabiiy va madaniy (sun'iy) muhitda mavjudligini o'rganadigan ilmiy fanlar majmui.

Aristotelizm – bu Aristotel ta'limoti tamoyillariga asoslanib, ayniqsa, shaxsiy va ijtimoiy axloq, siyosat, inson manfaatlarini tahlil qilish sohalarida tafakkur tizimidir.

Ateizm (yun. ἄθεος «xudoni inkor etish; xudosizlik»; ἄ «siz» + θεός «xudo» dan) – har qanday xudo mavjudligiga ishonishni rad etishdir.

Atman (skt. आत्मन् – «ruh», «oliy men») hind falsafasi va hinduizmlarning markaziy tushunchalaridan biri: abadiy, o'zgarmas ruhiy mohiyat, o'z mavjudligidan xabardor bo'lgan mutlaq kuch. Bu atama inson va barcha tirik mavjudotlarning oliy «men»ini ifodalash uchun ishlatiladi.

Gnoseologiya (yun. γνῶσις «bilim», «bilim» + λόγος «so'z», «nutq» so'zlaridan) – tadqiqot, tanqid va bilish nazariyalari bilan shug'ullanadigan falsafiy fan. Ko'pincha (ingliz tilida) bu so'z Epistemologiya sinonimi sifatida paydo bo'ladi.

Gumanizm (lot. humanus - insoniy) – inson hayoti eng oliy qadriyat bo'lgan, barcha moddiy va nomoddiy resurslar bu hayotni imkon qadar qulay va xavfsiz qilishga qaratilgan insonparvar insoniy jamiyatni qurish tizimi.

Gunoh – bu, qoida tariqasida, solih hayotdan og'ish, diniy amrlarni bevosita yoki bilvosita buzish bilan bog'liq bo'lgan harakat yoki fikr; ayrim hollarda

jamiyatda o'rnatilgan hukmron axloqiy qoidalar, me'yorlar va an'analarni buzish.

Deduksiya (lot. *deductio* - «chiqarish») – umumiydan maxsusning kelib chiqishi; umumiydan xususiya olib boruvchi tafakkur yo'li.

Din (lot. *religio* — «ziyoratgoh», «taqvodorlik»; lot. *religare* — «bog'lash») — g'ayritabiiy kuchlarga e'tiqod tufayli ma'lum qarashlar tizimi bo'lib, o'z ichiga axloqiy me'yorlar va xulq-atvor turlari, marosimlar, urf-odatlar to'plamini o'z ichiga oladi.

Din antropologiyasi – bu din psixologiyasi va din sotsiologiyasini o'z ichiga olgan madaniy antropologiyaning bir tarmog'i. Ushbu fanning o'rganish sohasi – an'anaviy jamiyatlardagi arxaik e'tiqodlar, yangi dinlar va yangi diniy oqimlar, sehr, din va fan o'rtasidagi munosabatlar muammosi. Din antropologiyasi madaniy antropologiyaning boshqa sohalari (psixologik antropologiya, iqtisodiy antropologiya, atrof-muhit antropologiyasi, tibbiy antropologiya, san'at antropologiyasi), shuningdek, undan tashqari sohalar bilan ham fanlararo aloqalarga ega. Din antropologiyasi dinshunoslikning turli sohalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u tafakkur va madaniyat, urf-odatlar va ongning o'zgargan holatlari, turli madaniyatlardagi xatti-harakatlar stereotiplarining konfessional va etnopsixologik jihatlarining o'zaro ta'siri, me'yor va patologiya o'rtasidagi munosabatlar kabi masalalarni o'rganadi.

Ekzistensializm (fr. *existentialisme*; lot. *existentia*— borliq), shuningdek, borliq falsafasi — XX asr falsafasida insonning o'ziga xosligiga e'tibor qaratuvchi yo'nalish. Ekzistensializm shaxsiyat va falsafiy antropologiyaning tegishli sohalari bilan parallel ravishda rivojlangan bo'lib, u birinchi navbatda insonning o'z mohiyatini yengish (ochib berish o'rniga) g'oyasi va hissiy tabiatning chuqurligiga ko'proq e'tibor berish bilan ajralib turadi.

Dialektika (yun. *Διαλεκτική* «bahs yuritish, mulohaza yuritish san'ati» διά dan «orqali; alohida» + λέγω «men gapiraman») falsafada argumentatsiya usuli, shuningdek, fikrlashning bir shakli.

Dixotomiya (yun. *διχοτομία*: δίχῃ, «ikkita» + τομή, «bo'linish») – ikki qismga bo'linish, izchil bo'linish, bir-biridan ko'ra ichkarida ko'proq

bog'langan. Sinfni kichik sinflarga mantiqiy bo'lish usuli, bu bo'linadigan tushunchaning bir-birini istisno qiladigan ikkita tushunchaga butunlay bo'linishidan iborat. Matematika, falsafa, mantiq va tilshunoslikdagi dioxotomiyali bo'linish bir tushuncha yoki atamaning kichik bo'limlarini shakllantirish usuli bo'lib, elementlarning tasnifini shakllantirishga xizmat qiladi.

Dogma – har qanday ta'limotning asosiy pozitsiyasi bo'lib, bu ta'limot doirasida isbot talab qilmasdan haqiqat deb qabul qilinadi.

Idealizm (fr. *idéisme*, lot. *idealis*, yun. *ιδέα* - g'oya) — materiyaga nisbatan g'oyalar ustuvorligini ta'kidlashga asoslangan keng ko'lamli falsafiy tushunchalar va dunyoqarashlar yig'indisi.

Ijtimoiylashuv – bu shaxsning ijtimoiy tizimga integratsiyalashuvi, uning ijtimoiy normalari, qoidalari va qadriyatlarini, uning jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta'minlaydigan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish orqali ijtimoiy muhitga kirish jarayonidir.

Imperativ (lot. *imperativus* - buyruq, lot. *impero* - buyruq beraman) – umumiy axloqiy ko'rsatma; Kant faraziy va kategorik imperativni ajratadi.

Individualizm (fr. *individualisme*, lot. *individuum* — bo'linmas) — konstitutsiyaviy huquqiy tuzum doirasida shaxs erkinligi, shaxsning ustuvor ahamiyati, shaxsiy mustaqilligini ta'kidlaydigan axloqiy, siyosiy va ijtimoiy dunyoqarash (falsafa, mafkura). Individualizm jamiyat yoki davlat tomonidan shaxsni bostirish g'oyasi va amaliyotiga qarshi turadi. Individualizm kollektivizmga qarama-qarshidir.

Induksiya (lot. *inductio* - yo'l-yo'riq) — muayyan holatdan umumiy holatga o'tishga asoslangan xulosa chiqarish jarayoni.

Innovatsiya (fr. *innovation*) – jarayonlar samaradorligini oshirishni va (yoki) bozortalab mahsulot sifatini yaxshilashni ta'minlash uchun kiritilgan yoki amalga oshirilayotgan yangilik. Ijtimoiy fanlarda «innovatsiya» tushunchasi turli ma'nolarda qo'llaniladi. Falsafada innovatsiya – bu mavjud muammoli falsafiy tafakkurdan chiqib ketish, yangi muammolarni ko'rish va ularning yechimini topish qobiliyati. Innovatsiyalarni rag'batlantirish bugungi kunda jamoalar va butun insoniyat omon qolishining zaruriy sharti sifatida qaralmoqda, chunki faqat uning yordami

bilan harbiy ofatlarga qarshi kurashish va xalqlarning harbiy-siyosiy hayotidagi yangi keskinlashuvlarga qarshi turish mumkin.

Instinkt (lot. *instinctus*) — murakkab avtomatik xulq-atvor (soddalashtirilgan shaklda — xulq-atvorning tugʻma shakli) shaklida ifodalangan tugʻma mayl va intilishlar majmui. Tor maʼnoda, bu maʼlum sharoitlarda maʼlum bir turning individlariga xos boʻlgan, irsiy jihatdan aniqlangan murakkab xatti-harakatlar toʻplamidir. Bu tashqi va ichki ogohlantirishlarga javoban paydo boʻladigan va asosiy biologik ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan tugʻma xatti-harakatlarning eng rivojlangan shakli.

Integratsiya (lot. *integratio* - «tiklash», «toʻldirish», «bogʻlanish») — qismlarni bir butunga birlashtirish jarayoni.

Intellekt (lot. *intellectus* «idrok»; «tushunish», «tushunish»; «tushuncha», «sabab») — psixikaning yangi bilimlarni tan olish, vaziyatlar, tajribaga asoslangan oʻrganish va yodlash, mavhum tushunchalarni tushunish va qoʻllash, inson muhitini boshqarishda oʻz bilimlaridan foydalanish qobiliyatidan iborat sifati. Kognitiv qobiliyatlarni: sezish, idrok etish, xotira, tasvirlash, fikrlash, tasavvur qilishni birlashtirgan muammolarni bilish va hal qilishning umumiy qobiliyati.

Interiorizatsiya (fra. *intériorisation* — tashqaridan ichkariga oʻtish, lot. *interior* — ichki).

Irratsionalizm (lot. *irratiōnālis* — aql bovar qilmaydigan) — ratsionalizmdan farqli ravishda dunyoni anglashda aqlning rolini cheklovchi yoki inkor etuvchi falsafiy tushunchalar va taʼlimotlar. Irratsionalizm dunyoni anglash aql orqali emas, faqat sezgi, his-tuygʻular, eʼtiqod, instinkt, vahiyar va boshqalar orqali erishish mumkin deb taxmin qiladi. Shunday qilib, irratsionalizm haqiqatning irratsional tabiatini tasdiqlaydi.

Kvintessensiya (lot. *quīnta essentia* — beshinchi mohiyat; yun. πεμπτή οὐσία) — antik falsafada «beshinchi element» yoki efir (falak yoki yorugʻlik moddasi). Mazkur taʼlimot Platon Akademiyasida birinchi marta ishlab chiqilgan. Aristotel beshinchi element nazariyasini oʻzgartirdi (uning oʻzi uni «birinchi tana», «birinchi element», «birinchi mohiyat», shuningdek, «ilohiy», «abadiy», «togʻ», «aylanib yuruvchi» jism va «efir» deb atagan) va oʻz kosmologiyasining tamal toshiga aylantirib, uni Evdoks-

Kallippusning gomosentrik sohalari nazariyasi bilan sintez qildi. Aristotelning fikriga ko'ra, kvintessensiya yoki efir butun oy usti dunyosining (ham yoritgichlar, ham ularni olib yuruvchi «sferalar») substansiyasidir; «ko'rinish va halokat» ga tobe bo'lgan va to'g'ri chiziqli harakat xususiyati bilan ta'minlangan Oy osti dunyosining to'rtta elementidan farqli o'laroq, efir faqat harakatning bir turi – aylana bo'ylab fazoviy harakat bilan tavsiflanadi.

Kollektivizm (fr. *collectivisme*) – jamoa yoki guruh (jamiyat, davlat, millat yoki sinf) manfaatlarining shaxs manfaatlaridan ustunligi, o'z manfaatlarining shaxsiy, ixtiyoriy bo'ysunishidan jamoat manfaatining ustuvorligini tan olish.

Konsepsiya (lot. *conceptio* «tushunish tizimi»):

- biror narsaga o'zaro bog'langan va yagona tizimni tashkil etuvchi qarashlar majmui;
- har qanday hodisani tushunish, izohlashning ma'lum bir usuli;
- hodisani yoritishda asosiy nuqtayi nazar, yetakchi g'oya;
- dunyoda, tabiatda, jamiyatda hodisalarga qarashlar tizimi;
- ilmiy, badiiy, texnik, siyosiy va boshqa faoliyat turlarida yetakchi g'oya, konstruktiv tamoyil;
- muammoni hal qilish usullari tizimi;
- har qanday hodisani tushunish, farqlash va izohlash, faqat unga xos bo'lgan mulohazalar va xulosalarni yaratish usuli.

Masih (ibr. מָשִׁיחַ, mashiach; yun. Χριστός [masih]; arabcha مَسِيح [masih]) – so'zma-so'z ta'jima qilinganda «Moylangan». Zaytun moyi (moy) bilan moylash Antik davrda yahudiylar va Yaqin Sharqning boshqa xalqlari orasida monarxni taxtga ko'tarish va ruhoniylarni qadr-qimmatga bag'ishlash paytida o'tkazilgan marosimning bir qismi edi.

Yahudiylilikda «mashiach» so'zi allegorik ravishda «ruhiy rahbar» va «shoh» degan ma'noni anglatadi. Yahudiylar Bibliyadagi shoh Dovudning avlodi bo'lgan ideal shohning Xudo tomonidan Isroil xalqini qutqarish (geulloh), shu jumladan, Isroilni boshqa xalqlar hukmronligidan ozodlikka olib chiqish uchun yuborilishiga, butun dunyoga najot olib kelishiga ishonishadi.

Xristianlikda «mashiax» atamasining yunoncha shakli – «Masih», shuningdek, «Qutqaruvchi» atamasi ko'proq qo'llaniladi. Xristian ilohiyotida Masihning roli ham butun insoniyatga tegishli.

Mahayana (sanskrit. महायान, so'zma-so'z tarjimada «Buyuk arava»; xit. 大乘, da-chen; tib. ཐཱ་གཤམ་པཎ་ཐཱ་གཤམ་, theg-pa) – buddistlar yo'lining buyuk (katta) vositasi bo'lib, barcha tirik mavjudotlar manfaati uchun uyg'onishga intilishni anglatadi. Mahayana nazariyasi va amaliyotining asosi Bodxichittaning rivojlanishi va Prajnyaparamitaning shaxsiy (transsendental) donoligidir.

Meditatsiya (lot. *meditatio* – «fikrlash») – bu ruhiy, diniy yoki sog'liqni saqlash amaliyotlarining bir qismi sifatida qo'llaniladigan aqliy mashqlar yoki ushbu mashqlar natijasida (yoki boshqa sabablarga ko'ra) maxsus ruhiy holat. Meditatsiyani tafakkurning bir turi (lot. *contemplatio*) deb hisoblash mumkin. Meditatsiyaning yakuniy maqsadi Xudoni anglashdir.

Mentalitet (lot. *mens* yoki *mentis* – ruh va «al» sifat qo'shimchasi) – tafakkur, aqliy, hissiy, madaniy xususiyatlar, qadriyatlar yo'nalishi va ijtimoiy munosabatlarga ega bo'lgan etnik guruh, millat, xalq yoki munosabatlar yig'indisi.

Mistitsizm (yun. μυστικός - sirli) – falsafiy va teologik ta'limot, shuningdek, hissiyotlar, sezgi va irratsionalizmga asoslangan dunyoni tushunish va idrok etishning maxsus usuli.

Modernizatsiya (ing. *modern* - zamonaviy, ilg'or, yangilangan) – obyektни yangilash, uni yangi talab va normalarga, texnik shartlarga, sifat ko'rsatkichlariga muvofiqlashtirish jarayoni.

Monoteizm (yun. μονος «bir» + θεος «xudo») — faqat bitta Xudoning mavjudligi yoki Xudoning yagonaligi haqidagi diniy tushuncha.

Nigilizm (lot. *nihil* - «hech narsa») – umumiy qabul qilingan qadriyatlar, ideallar, axloq normalari, madaniyat yoki asosiy tushunchalarni, masalan, obyektiv haqiqatni shubha ostiga qo'yadigan (o'zining ekstremal shaklida - mutlaqo inkor etuvchi) falsafa. Turli xil nigilistik pozitsiyalar insoniy qadriyatlarning ma'nosizligi, hayotning ma'nosizligi, bilimning mumkin emasligi haqida turlicha fikr yuritadi. Nigilizm umumiy ma'noda ijtimoiy

hayotning ayrim yoki hatto barcha jabhalariga nisbatan inkor, salbiy munosabatni bildiradi.

Nirvana (sanskrit. निर्वाण – «o‘chirish», «to‘xtatish», hayajon, xavotir, sabrsizlik, ehtiroslarning yo‘qligi) hindlarning diniy tafakkuridagi eng yuqori maqsaddir. Meditatsiya amaliyotini o‘zlashtirish jarayonida barcha tirik mavjudotlarni, birinchi navbatda, odamlarni eng chuqur anglash. Nirvana konsepsiyasining ko‘plab ta’riflari mavjud, ammo odatda bu sansaraga xos bo‘lgan tashvishdan xalos bo‘lish holati bilan bog‘liq.

Ontologiya (lot. *ontologia*, yun. ὄν - borliq, mavjud narsa + λόγος - ta’limot, fan) – borliq haqidagi ta’limot; borliqning asosiy tamoyillarini, uning eng umumiy mohiyati va kategoriyalarini, tuzilishi va qonuniyatlarini o‘rganuvchi falsafaning bir tarmog‘i. Bilish va mantiq nazariyasi bilan birlikda mavjud bo‘lgan borliqning umumiy kategoriyalari va qoliplari haqidagi falsafiy ta’limot. Ba’zida «ontologiya» (borliq metafizikasi) atamasi «genologiya» (birlashgan metafizika) atamasidan farqli ravishda ishlatiladi.

Ortodoksiya (yun. ὀρθοδοξία «to‘g‘ri fikr; to‘g‘ri ta’lim; pravoslavlik»; ὀρθός dan «to‘g‘ri» + δόκew «fikrga ega bo‘lmoq, ishonmoq») – e’tiqod, ta’limotga markaziy ahamiyat beradigan, mafkura yoki dunyoqarashga ergashadigan, qabul qilingan pozitsiyalarni qo‘llab-quvvatlovchi diniy tafakkur turi; diniy ongning ma’lum darajada konservativ turi.

Panteizm – o‘ziga xos falsafiy ta’limot bo‘lib, Xudo va dunyoni birlashtiradi, ba’zan esa identifikatsiya qiladi.

Paradigma – (yun. παράδειγμα, «misol, namuna» < παραδείκνυμι - «tasavvur qilish») – ma’lum bir tushunchalar yoki fikrlash shakllari to‘plamini, jumladan nazariyalar, tadqiqot usullari, postulatlar va standartlarni anglatadi.

Personalizm (lot. *persona* - shaxsiyat) – falsafadagi ekzistensial-teistik yo‘nalish bo‘lib, shaxsni birlamchi ijodiy voqelik va oliy ma’naviy qadriyat, butun dunyoni esa Xudo ijodiy faoliyatining namoyon bo‘lishi sifatida e’tirof etadi.

Pudgala («shaxsiyat» (sanskrit.)) – buddaviylik falsafasi va psixologiyasining konsepsiyasi bo‘lib, unga ko‘ra pudgala «skandalar»

(inson psixikasi oqimining shakllantiruvchi tarkibiy qismlari) tomonidan qurilgan odamning ko'rinishi.

Ratsionalizm – inson bilimi va xulq-atvorining asosi sifatida aqlni tan oladigan falsafiy yo'nalish.

Renessans yoki Uyg'onish davri (fr. *renaissance*, it. *rinascimento*, lot. *renasce* - qayta tug'ilish) — eng buyuk madaniy va tarixiy davrlardan biri, Yevropa tarixida O'rta asrlar o'rtasidagi burilish nuqtasi. Yangi Yevropa madaniyatiga asos solgan asrlar va yangi davr.

Semantika (yun. σημαντικός - «belgilash») – belgilar tizimini ma'no nuqtai nazaridan o'rganuvchi fan; qoida tariqasida semiotika (imo-ishora tizimlari haqidagi fan) doirasida o'zining boshqa ikkita bo'limi: sintaktika va pragmatika bilan birga ko'rib chiqiladi.

Skeptitsizm (yun. σκεπτικός - ko'rib chiqish, tekshirish) – fikrlash tamoyili sifatida shubhani, ayniqsa, haqiqatning ishonchliligiga shubhani ilgari suradigan falsafiy oqim.

Sotsiogenez (lot. *sociogenesis*, *societas* - jamiyat va yun. γένεσις - kelib chiqishi) — jamiyatning tarixiy va evolyutsion shakllanish jarayoni. Sotsiogenez - jamiyatning kelib chiqishi haqidagi fan.

Sofizm (yun. σόφισμα - mahorat, ayyor ixtiro, ayyorlik) – dastlabki pozitsiyalarni ataylab noto'g'ri tanlashga asoslangan rasman to'g'ri ko'rinadigan, ammo mohiyatan noto'g'ri xulosa.

Spiritizm (lot. *spiritus* - jon, ruh) – uning asoschisi Allan Kardek ta'rifiga ko'ra, «jismoniy mavjudotlar va odamlar o'rtasidagi munosabatlarga bag'ishlangan fan».

Stereotip (yun. στερεός «qattiq» + τύπος «iz») – bu stereotipik xatti-harakatlarda namoyon bo'lishi mumkin bo'lgan shaxs tomonidan ilgari shakllangan narsaning aqliy bahosi. Stereotip ham salbiy, ham ijobiy bo'lishi mumkin.

Strategiya (yun. στρατηγία - sarkarda san'ati) uzoq vaqtqi qamrab oluvchi umumiy, batafsil bo'lmagan reja, murakkab maqsadga erishish yo'li. Strategiyaning maqsadi – asosiy maqsadga erishish uchun mavjud resurslardan samarali foydalanish (strategiya harakat usuli sifatida, ayniqsa,